

Пена Л. І.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

УКРАЇНСЬКА МОВА XI – XV СТОЛІТЬ (РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ПОСІБНИК М. П. БРУС «РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В XI – XV СТ.»)¹

[Історія літературної мови] досліджує побудову, ієрархію та внутрішню організацію всіх мовних жанрів, які тільки існували в рамках історично мінливих стилів, і має виявити динаміку переходу одного стилю в інший. Вплив зовнішніх, позамовних чинників має бути показаний через їх заломлення в системі літературної мови

Ю. Шевельов

У лінгвістичній підготовці філологів, без сумніву, важливе місце посідають історіємовні дисципліни. В. Німчук у своїй статті «До проблеми про об'єкт і зміст курсу “Історія української літературної мови”», надрукованій у журналі «Українська мова» (№ 3 за 2014 р.), обґрунтовано ствердив: «Знаючи історію літературної мови, шлях, що його пройшла наша писемна мова впродовж багатьох віків, усвідомлюючи значення літературної мови, знаючи історію її норм і стилів, глибше розуміємо сучасну її структуру та можемо дещо прогнозувати в її розвитку». Цим можна пояснити наукове зацікавлення мовознавців минулої мови, її розвитком у різні історичні епохи, з'ясуванням змін, що відбувалися у структурі мови, і наслідків, які з цього випливали.

Низка видань, які допоможуть майбутнім фахівцям оперувати знаннями про становлення й розвиток української літературної мови, поповнилася ще однією роботою, автором якої є кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Марія Петрівна Брус. Зазначимо, що Марія Петрівна має великий досвід викладання історії мови на філологічному факультеті у вищій школі, і власне результати її багаторічної праці на цій ниві вилилися в навчально-науковий посібник «Розвиток української мови в XI – XV ст.». Підготування книги зумовлене важливістю «глибокого і ґрунтовного пізнання й засвоєння історії української мови, з'ясування розвитку української мови в XI – XV ст., усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції» (с. 4). У її доробку це не перше видання, у якому розглядаються питання розвитку української мови: 2015 року побачив світ навчальний посібник «Українська мова XI – XV століть» (Івано-Франківськ: Тіповіт, 400 с.).

Визначаючи хронологічні межі висвітлення історії нашої мови у своїй роботі, М.П. Брус у *Передмові* акцентує на тому, що саме період XI – XV ст. є «показовим і визначальним етапом у формуванні української мови», адже «на цей час припало творення й функціонування літературно-писемної мови з унікальним правописом та вимовою. За початок відліку <...> взято XI ст., пов'язане з виникненням перших писемних творів у Київській державі, що відображали риси української мови,

і становленням основних рівнів української мови, а за кінець відліку – XV ст., пов'язане з пізнім відтворенням найдавніших українських писемних пам'яток, первинною документацією окремих українських мовних явищ, започаткованих у давньоукраїнський період, та із завершенням формування української мови як самостійної системи» (с. 4). Саме на цей період «припало існування в Україні двох мов – церковнослов'янської і руської літературно-писемної мови, остання з яких розвивала офіційно-ділове спілкування та разом із живомовними рисами стала основою для формування тогочасної української літературної мови... Для української мови XI – XV ст. стали періодом творення, розквіту й процвітання писемної української мови. У Київській державі цього часу вже розмовляли українською мовою, свідченням чого стало відображення українських рис у тогочасній писемності» (с. 7). Отож, українська мова названого періоду «є складовою частиною і водночас початковим етапом вивчення загального курсу історії української літературної мови, бо з творенням писемного варіанта і писемних традицій української мови розвивалася і власна українська літературна мова, що впродовж XI – XV ст. набувала багатьох виразних специфічних ознак» (с. 5).

Анонсоване навчально-наукове видання складається з двох частин: I – теоретична й практична, II – хрестоматійна.

Теоретичний матеріал поданий у вигляді розділів-лекцій, які належним чином структуровані: складаються з теми, мети, вступу, плану, змістового наповнення, де висвітлюються відповідні положення, списку літератури та запитань. Бібліографія до кожної лекції охоплює велику кількість джерел, що дасть змогу детальніше розглянути деякі відомості, заглибитися в історію мови, ознайомитися з різними поглядами науковців на порушені проблеми, вникнути в їхню суть. Серед авторів пропонує праць – відомі мовознавці минулого й сьогодення, зокрема П. Житецький, І. Свенціцький, І. Огієнко, Ю. Шевельов, Л. Гумецька, В. Русанівський, В. Склярєнко, В. Франчук, О. Царук, В. Німчук, М. Пешак, Ю. Осінчук та інші. М.П. Брус рекомендує студентам для опрацювання відомості з різних енциклопедичних та інших довідкових видань.

У першому розділі «Становлення й функціонування української мови в XI – XV століттях» висвітлено основні поняття навчальної дисципліни, коротко розкрито історію української літературної мови зазначеного періоду, охарактеризовано специфічні ознаки української мови цього часу на різних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному та синтаксичному, наго-

¹ Брус М. П. Розвиток української мови в XI – XV ст. : у 2 ч. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2017. Ч. 1 : Теоретична й практична частини. 80 с. ; Брус М. П. Розвиток української мови в XI – XV ст. : у 2 ч. Івано-Франківськ : ПП Голіней О.М., 2017. Ч. 2 : Хрестоматійна частина. 188 с.

лошено і на деяких словотвірних особливостях, проаналізовано писемність та книжну творчість у Київській державі, а також вказано джерельну базу вивчення української мови XI – XV століть. Авторка зазначає, що XI – XV ст. є продовженням розвитку власних писемних традицій, часом виникнення перших у Київській Русі писемних творів, що відображали риси української мови, періодом поширення українських мовних явищ та завершення формування української мови як окремої системи.

Другий розділ «Розвиток ділового книгописання в українській мові XI – XV століть» присвячений з'ясуванню особливостей ділового книготворення в давньоукраїнській період, розгляду давньоукраїнських писемних пам'яток офіційно-ділового змісту, характеристики мовних і стильових ознак давніх офіційно-ділових творів, а також опису еволюції давнього ділового книгописання. Тут аналізуються найбільша давньоукраїнська пам'ятка ділового характеру Руська Правда – зібрання законодавчих актів Київської держави, а також написи на княжих монетах, на Тмутороканському камені, напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянкової землі, княжі устави, численні грамоти.

Про особливості літописного жанру в давньоукраїнській період, писемні пам'ятки літописного характеру цього часу, мовні й стильові ознаки давніх літописних творів, а також про еволюцію давнього літописного книготворення йдеться у третьому розділі видання «Розвиток літописного книготворення в українській мові XI – XV століть». Виокремлення цього розділу в посібнику зумовлене тим, що, як вважає авторка, «літописне книговидання – один із найбільш поширених різновидів книжкової справи й творчості давньоукраїнського періоду, який фіксував і відображав хронологію різноманітних історичних подій, з елементами світського, епістолярного, ділового характеру і водночас засвідчував початок розвитку літописного жанру сучасного публіцистичного стилю української мови» (с. 26).

Четвертий розділ «Розвиток світського книгописання в українській мові XI – XV століть» знайомить із особливостями художнього книготворення в давньоукраїнській мові, з писемними пам'ятками світсько-художнього змісту, мовними й стильовими ознаками художніх давньоукраїнських творів та еволюцією давньоукраїнського художнього книгописання. Світсько-художнє книгописання як багата й різножанрова писемна спадщина української мови охарактеризоване на основі таких джерел, як Ізборники 1073 і 1076 рр., «Повчання дітям» Володимира Мономаха, твори ораторсько-проповідницького спрямування «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст., «Слово на Антипасху» Кирила Турівського XII ст., «Слово» Серапіона XIII ст., церковно-повчального змісту «Синайський Патерик» XI ст., «Києво-Печерський Патерик» XIII ст., церковно-правничого характеру Устави князів Володимира і Ярослава XI – XII ст., народнопоетичний твір «Слово о полку Ігоревім» тощо.

У п'ятому розділі «Розвиток релігійного книгописання в українській мові XI – XV століть» уміщено інформацію про особливості вказаного книгописання в зазначений період, про давньоукраїнські писемні пам'ятки церковно-релігійного змісту, мовні й стильові ознаки давньоукраїнських релігійних творів та еволюцію давньоукраїнського релігійного книгописання. Давня церковно-релігійна писемна спадщина репрезентована через аналіз таких пам'яток, як Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Повчання Кирила Ієрусалимського кінця XI ст.,

Реймське Євангеліє XI ст., Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр., Тлумачний Псалтир Феодорита Кирського XI ст., Службеник Варлаама Хутинського початку XIII ст., Галицьке Євангеліє 1144 р., Добролюбове Євангеліє 1164 рр., Георгієве Євангеліє 1266–1301 рр., Бучачьке Євангеліє XII–XIII ст., Волинське Євангеліє кінця XIII ст., Четья 1489 р. та інші.

Перша частина укомплектована списком писемних пам'яток, списком лексикографічних праць та переліком рекомендованої літератури, які є цінним провідником для тих, хто вивчає історію української літературної мови.

З метою контролю знань студентів у посібнику вміщено систему практичних завдань і тестів, укладених відповідно до програмових вимог з історії української літературної мови. Їх можна використовувати як для роботи на заняттях, так і під час самостійного опрацювання студентами відповідних тем. Безперечним позитивом, на наш погляд, є те, що більшість завдань спрямована на опрацювання першоджерел – пам'яток: читання текстів – зразків ділового, літописного, світсько-художнього, релігійного спрямування, переклад їх сучасною українською мовою, аналіз різнорівневих (фонетичних, лексичних, словотвірних, морфологічних синтаксичних, стилістичних) мовних особливостей. Велика увага приділяється засвоєнню термінології, що функціонує в галузі історії мови (напр., манускрипт, рукопис, список, редакція, транслітерація; пергамен, пергаменний; пергамент, пергаментний тощо).

Наголосимо, що перша частина є інформативно досить насиченою, великий за обсягом і пізнавальною цінністю матеріал подано сконденсовано; обсяг її (80 стор.), на перший погляд, може здатися недостатньо великим, однак це пояснюється малим розміром використаного шрифту.

У хрестоматійній частині джерела згруповані у три розділи. У першому наведені праці або ж уривки, що стосуються історії вивчення української мови XI – XV століть, зокрема «Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)» Л. Булаховського, «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» Є. Тимченка та «По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв.» П. Житецького.

Другий розділ хрестоматії «Дослідження мови українських пам'яток XI – XV ст.» Марія Брус укомплектувала відповідно до стильових різновидів писемних джерел, виділивши в ньому 4 рубрики. У першій – «Лінгвістичне опрацювання ділової писемності» – зібрано праці (деякі повністю, деякі – у скороченому варіанті) В. Німчука «Берестяні грамоти в Україні», І. Свенціцького «Руськая Правда» і «Мова староруських творів світського змісту X–XIII ст.», В. Дем'янчука «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.», М. Пещак «Стиль ділових документів XIV ст.» та В. Русанівського «Українські грамоти XV ст.». До другої рубрики – «Лінгвістичне опрацювання літописної писемності» – увійшли наукові розвідки М. Брайчевського «Літопис Аскольда» – відроджена пам'ятка дев'ятого століття», І. Свенціцького «Мова староруських творів світського змісту», В. Істріна «Место и время перевода хроники», О. Мельничука «Про мову Київського літопису XII ст.», А. Генсьорського «Галицько-Волинський літопис» та В. Франчука «Хлебниковський список Галицько-Волинського літопису». У рубриці «Лінгвістичне опрацювання світської писемності» зацікавлений читач знайде роботи або їхні скорочені варіанти «Мистецтво книги княжої доби XI – XII ст.» і «Опис рукописів. Изборник 1076 року» Я. Запасака,

«"Слово о полку Ігоревім" і народна мова» та «Давньокіївські написи – пам'ятки літератури XI – XIII ст.» В. Німчука, «Нариси про мову пам'яток староруського письменства» І. Свенціцького та «"Золота книга" українського письменного люду» В. Кречотеня. Рубрика «Лінгвістичне опрацювання релігійної писемності» знайомить із дослідженнями Я. Запаса «Мистецтво книги княжої доби XI – XIII століть» і «Євангеліє апракос короткої "Реймське"», Ю. Осінчука «Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року», В. Німчука «Свєсивєве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови» та «Королевське (Нелабське) Євангеліє 1401 року». Також тут розміщена інформація про Луцьке Євангеліє XIV ст.

Праці В. Німчука «Пам'ятки української мови», «Виникнення східнослов'янської писемності» та «Правила публікації джерел наукового класу» подані в третьому розділі «Давньоукраїнська писемна спадщина».

Опрацювання наведених у книзі джерел сприятиме всебічному ознайомленню з особливостями розвитку стилевих різновидів української мови зазначеного періоду, глибшому усвідомленню специфіки тодішнього книгописання. Зібрання їх під одною обкладинкою полегшить студентам, які вивчають курс історії української літературної мови у вищих освітніх закладах, та всім зацікавленим пошук потрібної літератури.

Вартісним у структурі анонсованого навчально-наукового видання вважаємо також розлогий *Список рекомендованої літератури*, що має на меті зорієнтувати майбутніх філологів та охочих знати історію мови в багатомірному інформаційному просторі, а отже, скоротити їхній шлях до пізнання. Авторка скрупульозно вибирала й систематизувала різноманітні джерела, що стосуються розглядуваних у книзі проблем з історії української літературної мови. Серед них є і власні наукові розвідки М.П. Брус: уже згаданий посібник, а також велика кількість статей, у яких різноаспектно проаналізовані фемінітиви, використані в багатьох пам'ятках. Доцільним є введення до книги також *Списку писемних пам'яток та Списку лексикографічних праць*.

У *Передмові* М.П. Брус акцентувала, що метою написання посібника стало узагальнення й широке представлення наукових відомостей з історії української мови вказаного періоду, щоб дати студентам знання про загальні процеси розвитку давньоукраїнської мови, сприяти правильному розумінню історії становлення й формування української мови, показати стан вивчення періоду XI – XV століть у сучасній лінгвістиці. Вважаємо, що сформульована мета досягнута. Видання буде корисним для вивчення основних і спеціальних навчальних дисциплін з історії української мови на філологічних спеціальностях вищих освітніх закладів, а також для вчителів-словесників, науковців, знавців і дослідників історії української мови.